

Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları Döneminde Dîvân-ı İşrâf (*)

Özgür TOKAN (**)

Öz: Bu çalışmada, tarihteki en büyük Türk imparatorluklarından birisi olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile bu imparatorluğa bağlı olarak kurulan Irak Selçukluları'nın sivil teşkilâtında önemli bir yeri olan Dîvân-ı İşrâf incelenmiştir. Dîvân-ı İşrâf, söz konusu dönemde, bugünkü anlamda Bakanlar Kurulu diyebileceğimiz ve neredeyse bütün devlet işlerinin görüşülüp karar bağlandığı Dîvân-ı Âlâ'nın alt şubelerinden birisidir. Bu dîvânın reisliğini sultan tarafından tayin edilen ve müşrif unvanını kullanan devlet adamları yapmıştır. Bununla birlikte müşrifin olmadığı zamanlar ona vekâlet eden bir kişi de dâhil olmak üzere bu dîvânda pekçok görevli yer almıştır. Umumî görevinin devletin malî işlerini, gelir ve giderlerine ait her tür belgeyi, bu işlerle ilgilenen kurumlarını kontrol etmek olduğu anlaşılan bu dîvân, mezkûr dönemde ayrıca bir casusluk birimi/istihbarat dairesi gibi çalışmıştır. Bu yüzdendir ki, bu dîvândaki görevliler kendilerine güvenilen, sır tutabilen kişiler arasından seçilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Türkler, Dîvân, Dîvân-ı İşrâf, Müşrif.

Dîvân-ı İşrâf in Great Seljuks' and Iraq Seljuks' Times

Abstract: This study examines Dîvân-ı İşrâf which has a great importance in civil organization of one of the greatest Turkish Empires Great Seljuk Empire and Iraq Seljuk Empire related to Great Seljuks. Dîvân-ı İşrâf was one of the sections of Dîvân-ı Âlâ, the cabinet in contemporary sense, where almost all government issues were handled and decided. The headman of the council was a statesman with müşrif title and was appointed by the sultan. Besides, when müşrif is not around, including a deputy, there were many attendants in the council. The council which was designed to control documents and institutions related to financial affairs, incomes and spending also operated as an intelligence service in aforesaid times. Because of this reason, people who worked there were chosen among confidential and secretive ones.

Keywords: Seljuks, Turks, Dîvân, Dîvân-ı İşrâf, Müşrif.

Makale Geliş Tarihi: 29.01.2016

Makale Kabul Tarihi: 23.12.2016

I. Giriş

Selçuklular, Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup bir Türk hanedanlığıdır. Bu hanedanlığın liderleri, kendilerine tabi olan halkla birlikte XI. yüzyılın ilk yarısında Ceyhun nehrini aşarak Horasan bölgesine gelmiş ve buradaki siyasî unsurlara

*) Bu makale, Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları Döneminde Dîvân-ı Âlâ isimli doktora tezimizden çıkartılmış; ancak üzerinde kısmi değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır.

**) Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi (e-posta: ozgurtokan@hotmail.com)

üstünlüğünü kabul ettirerek tarihteki en büyük Türk imparatorluklarından birisi olan Selçuklu İmparatorluğu'nu kurmuşlardır (1040). Kısa sürede İran ve Irak'ın da dâhil olduğu geniş bir coğrafyaya yayılan Selçuklular, bu geniş coğrafyadaki hâkimiyetlerini güçlü ve sürekli bir hale getirmek maksadıyla, söz konusu çağda herhangi bir devletin veya imparatorluğun askerî, sivil vs. alanlardaki ihtiyacını karşılayabilecek mükemmel addedebileceğimiz bir devlet teşkilâtını benimsemişlerdir. Bu devlet teşkilâtının merkezinde yer alan birinci derecede yetkili kişi; *Sultan*, *Şahinşâh* gibi unvanlar ile genellikle halife tarafından kendilerine verilmiş bazı İslâmî lakapları kullanan (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 43, 70-72, 131-133; Ravendî, 1999, I: 83-84; Hüseyinî, 1999: 6-7; Azzavî, 1940: 261; Ahmed b. Mahmud, 2011: 38, 52; Reşîdeddîn Fazlullah, 2010: 88, 110, 125, 138, 155 vs.), dünya işlerini yoluna koyup idare etmesi ve insanları barış içinde yaşatması için kendisine tanrı tarafından kudret verilmiş olduğuna inanılan (Nizamü'l-Mülk, 1999: 6;¹ Lambton, 1968: 208-209) hükümdardır. Hükümdarlardan sonraki en yetkili kişi ise sadece onlara karşı sorumlu olan vezirlerdir (Enverî, 1355: 48; Uzunçarşılı, 1988: 46; Köymen, 1964: 319; Taneri, 1967: 97-98). Vezîr; birincisi dergâh veya bârgâh olarak da isimlendirilmiş olan (Sabîti, 1346: 39-40; Göde, 1989: 435) en büyük görevlisinin *hâcib*, *hâcib-i bozorg*, *hâcib-i emir* gibi unvanlar taşıdığı (Uzunçarşılı, 1988: 33; Enverî, 1355: 8, 30) ve çeşitli görevlilerinin bulunduğu saray ile ikincisi ülkeyi idarede en önemli organ olan Dîvân-ı Âlâ (Büyük Dîvân= Hükümet) olmak üzere iki kısma ayırabileceğimiz² Selçuklu merkez teşkilâtında ikinci kısmın, yani Dîvân-ı Âlâ'nın başkanıdır (Uzunçarşılı, 1988: 39; Agacanov, 2006: 159; Köymen, 2011: 68). Ülkeyi idarede en büyük sivil organ olan Dîvân-ı Âlâ'ya bağlı olmak üzere de başta sultana ve sonrasında vezîre karşı sorumlu olan, muhtelif görevlerle donatılmış bakanlar ve bu bakanların başlarında bulunduğu çeşitli dîvânlar yer almıştır (Geniş bilgi için bkz. Tokan, 2015). Burada incelenmiş olan dîvân da söz konusu sivil idarenin en önemli kollarından birisi olan Dîvân-ı İşrâf'tır.

I. Dîvâna Ait Kavramlar ve Dîvânın Selçuklular Döneminde Ortaya Çıkışı

Dîvân sözcüğünün sözlüklerde muhtelif manaları vardır. Bununla birlikte bu kelimenin Selçuklular ve diğer bazı Türk-İslam devletlerinde devletin malî, askerî vs. işleriyle ilgilenen kişilerin ikâmet ettiği ya da çalıştığı yerleri ifade etmek için kullanılan

¹Nizamü'l-Mülk, işaret edilen yerde padişahın veya sultanın Allah tarafından seçildiğini ve seçilen sultana/ padişaha Allah tarafından kudret ve çeşitli hüneler verildiğini açıkça belirtir. Selçuklular döneminde hükümdarlığın Allah tarafından verildiği şeklindeki bir anlayışı, birtakım atama menşurlarında da görmek mümkündür. Örneğin *Ketebe*'deki bir atama kararnamesine göre, sultana padişahlığını Allah vermiştir ve sultan bunun için Allah'a şükretmektedir. Allah, ayrıca sultana nimet olarak halkını vermiş ve bu halkın korunmasını, onlara adaletli davranmayı sultanın boynuna yüklemiştir. Bunu yerine getirmek isteyen sultan da bu atama kararnamesine konu olan devlet adamından atandığı görevde halka adaletli davranmasını öğütlemiştir (Müntecübü'd-Dîn, 1329: 16-17). Esasen bu durum eski Türklerin hükümdarlık anlayışlarında da vardır (Kafesoğlu, 2007: 248).

²Enverî ve Barthold da böyle bir ayırım yapmışlardır. Onlara göre; Gazneliler ve Selçuklular'ın da dâhil olduğu İslâm ülkelerindeki merkez teşkilâtı genel olarak sözünü ettiğimiz iki kısımdan oluşmuştur (Barthold, 1990: 244; Enverî, 1355: 8).

bir ıstılah olduğu da bilinmektedir (Tokan, 2015: 39-43). İshrâf sözcüğü ise, sözlükte ‘yükseğe çıkmak, yüksekten tepeden bakmak; hâkim olmak; gözetlemek, denetlemek; bir şeyden haberdar olmak; yakın olmak, ölüme yaklaşmak’ gibi manalara gelmektedir (Dehhodâ, 1993, II: 2240; Ahmed Hasan ez-Zeyyat ve diğerleri, 1986: 449; *el-Muncid fi’l-Lugative’l-Alâm*, 1973: 383). Bununla birlikte devlet idare ve müesseselerinin yer aldığı bir mekân veya misafirhane anlamına gelen Darü’l-ışrâf (Dehhodâ, 1993, II: 2240) ile devletin özellikle malî işlerinin denetimini, kontrolünü yapan daire olan Dîvân’ül-İshrâf da da (Enverî, 1355: 150; İkbâl, 1338: 32) görüldüğü üzere devlet müesseselerinde kullanılan bir terim halini almıştır. Master halindeki işrâf sözcüğünden türemiş olduğu bildirilen (Küçüktaşçı, 2006: 167) müşrif de sözlükte ‘etrafı gören; yükselen, çıkan; bir hal almaya yüz tutmuş olan; ölüme pek yakın olan’ gibi anlamlara gelmiştir (Şemseddin Samî, 2010: 879; Devellioğlu, 2010: 902). Ayrıca devletin askerî ve adli alanları dışındaki her türlü malî işleri ile hesaplarını kontrol eden denetçi veya müfettişleri ifade eden bir terim, yani Dîvân-ı İshrâf’ın başkanına verilen isim olmuştur (Enverî, 1355: 150; İkbâl, 1338: 32). Bunlara ilave olarak, müşrif’in, Ortaçağ’da ‘nâzır, müteveli, kayyım’ anlamında cami, hastane, kütüphane gibi müesseselerin yönetim ve denetimine bakan kimseler için kullanıldığı da kaydedilmektedir (Küçüktaşçı, 2006: 167). İshrâf ve müşrif sözcüklerinin terimsel anlamda ilk olarak ne zaman kullanıldığı kaynaklarda zikredilmemiştir. Ancak bu terimlerin Gazneliler (Behakî, 1389: 442; Palabıyık, 2002: 35; Clausner, 1343: 29; Nuhoglu, 1995: 271) ve doğrudan araştırma konumuza dâhil olan Büyük Selçuklular ile Irak Selçukluları’nda (Nizamü’l-Mülk, 1999: 45; Bundarî, 1999: 102, 113; Hüseyinî, 1999: 47; Müntecebü’d-Dîn, 1329: 48, 67 vs.) hatta diğer Selçuklu şubelerinde de kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır (Kirmanî, 1326: 39; Turan, 1958: 20-21; Turan, 1971: 461-462; Merçil, 1980: 279).

Dîvân-ı İshrâf, Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları dönemlerinde, bu ismine ek olarak Dîvân-ı İshrâf-ı Memâlik veya Dîvân-ı Müşrif olarak da adlandırılmış, yine bu isimlerine uygun olarak da dîvân başkanlarına Sahip-i Dîvân-ı İshrâf, Müşrif-i Memâlik veya sadece müşrif denilmiştir (Hüseyinî, 1999: 47; Müntecebü’d-Dîn, 1329: 47-48, 67; Bundarî, 1999: 102, 112, 113, 124, 171, 179, 192; İbnü’l-Adîm, 1989: 102; Hândmîr, 1317: 197, 199; Akilî, 1337: 232, 237, 257; Horst, 1964: 38-39; Kurpalidis, 2007, 94, 99-100 vs.). Bununla birlikte söz konusu müessesenin hangi Selçuklu sultanı döneminden itibaren mevcut olduğu hususunda pekte açık bilgiler bulunmamaktadır. *Dumyatü’l-Kasr*’dan naklen verilen bilgilere göre; Sultan Tuğrul b. Mikâil (1040-1063) ve Sultan Alp Arslan (1063-1072) döneminde vezîrlük de yapmış olan Amîdü’l-Mülk Kündürî’nin, Sultan Tuğrul’un saltanat döneminin ilk zamanlarında müşriflik mansıbını üstlenmiş olduğu bildirilmiştir (İkbâl, 1338: 43). O halde diyebiliriz ki; bu dîvân, merkezdeki en büyük sivil idarenin, yani Dîvân-ı Âlâ’nın diğer kollarından olan Dîvân-ı İstîfâ ve Dîvân-ı Tuğrâ gibi (Tokan, 2015), Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun ilk dönemlerinden itibaren vardır. Buna rağmen söz konusu dîvânın Sultan Melikşah b. Alp Arslan dönemine (1072-1092) kadar mevcut olmadığını kaydetmiş olan uzmanlar da vardır (Clausner, 1343: 27). Aslında temel kaynaklarda, Sultan Alp Arslan dönemi ve öncesine ait olmak üzere bu dîvân ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamış olması bu bilim adamlarının tezini güçlü kılmaktadır. Ancak yine de, şunu belirtmek lazımdır ki;

mezkûr müessese hakkında bilgi verilmemiş olması, işaret edilen dönemde bu müessesenin var olmadığını göstermez. Diğer taraftan, Selçuklu dönemi hakkında bilgi veren temel kaynaklarda, bu dîvânın Sultan Tuğrul veya Alp Arslan döneminde olmadığına dair herhangi bir kayda da tesadüf edilmemiştir. Bu noktada, posta ve istihbarat dairesi olarak nitelendirebileceğimiz 'Dîvân-ı Berîd'in bir ara kaldırıldığını ve aslında bu dîvânın devletler için gerekli olduğunu açıkça bildirmiş olan Selçuklu vezîri Nizamü'l-Mülk'ün, Dîvân-ı İşrâf hakkında bilgi verirken Nizamü'l-Mülk, 1999: 45-46, 53), bu dîvânın ne zaman ortaya çıktığı veya ne zaman kaldırıldığı hakkında neden bilgi verme gereği duymadığı' şeklindeki bir soruyu sormak da lazımdır. Kanaatimizce bu vezîr, zaten var olan ve hiçbir zaman kaldırılmamış olan bu dîvân hakkında bu tür bilgileri verme gereği duymamıştır. Zira devlet teşkilâtını en ince ayrıntılarıyla bilen ve hatta Dîvân-ı İşrâf'ın önemine dikkat çeken bu vezirin, mezkûr dîvânın Selçuklular döneminde hangi tarihte tesis edildiğine dair bilgileri de vermesi beklenirdi.

Yüksek ihtimalle Sultan Tuğrul b. Mikâil döneminden itibaren var olan mezkûr dîvân, Dîvân-ı Âlâ'nın bir kolu olarak diğer Büyük Selçuklu sultanları ve Irak Selçukluları döneminde de varlığını devam ettirmiştir.¹ Bununla birlikte bu dîvânın, diğer Selçuklu devletlerinde de var olduğu kaynaklarda açıkça kaydedilmiştir (Kirmânî, 1326: 39; Aksarayî, 1943: 136, 160, 172-173; Turan, 1958: 20-21; Taneri, 1996: 160; Merçil, 2015: 154-155, 189).

II. Görevi ve Üyeleri

Dîvân-ı İşraf ve başkanlarının görevlerine, görevlilerine ve görevlilerinde bulunması gerekli özelliklere dair bilgiler oldukça azdır. Bununla birlikte uzmanlar tarafından, devletin malî işlerini, gelir ve giderlerine ilişkin belgeleri kontrol eden bir nevi *müfettişlik/ teftiş dairesi/ yüksek denetleme kurumu* olarak tarif edilen (Enverî, 1355:150; Horst, 1964: 38; Kurpalidis, 2007: 99-100; Kafesoğlu, 2014: 93; Merçil, 2015: 76; Koca, 2002: 485) bu dîvânla ilgili bilgileri maddeler halinde şöyle verebiliriz:

1. Dîvân-ı İşrâf'ın reisi olan müşriflerin, imparatorluk dâhilindeki en önemli görevi; malî denetçilik, diğer bir ifadeyle müfettişlik olmuştur. *Zubdetü'n- Nusra*'da geçen bir kayıta bildirildiğine göre; Sultan Mesud b. Muhammed Tapar dönemi (1105-1117/1118) müşriflerinden olan Hekimoğlu, o zamandaki Irak amîdinin gayri resmî yollarla bir miktar mal veya altın ele geçirdiğini, bu amîdin mallarına dair tutulmuş kayıtları karşılaştırmak suretiyle ortaya çıkarmış ve dönemin vezîri İzzü'l-Mülk Burûcîrdî huzurunda durumu açıklamıştır (Bundarî, 1999: 179-180). Görülüyor ki müşrif malî bir denetmen/ müfettiş olarak hareket etmiş ve şahsi olarak bir devlet görevlisinin gelirlerini teftiş edebilmiştir.

2. Görevi bakımından vezîre karşı sorumlu olduğu açıkça anlaşılan (madde 1'e bkz.) müşriflerin, asıl teftiş alanları, ülkenin genel malî işlerinden sorumlu olan Dîvân-ı İstifâ olmuştur (İkbal, 1338: 31-32; Enverî, 1355: 150; Köymen, 2011: 185). Bu dîvânda tutulan malî kayıtları inceleme ve teftiş etme yetkisine sahip olan ve genelde merkezde

¹Gerek mezkûr dîvânın görevleri, gerekse de bu dîvâna reislik yapmış olan kişileri az sonra ele alınacaktır. Bu kısımlarda verdiğimiz kayıtlara bakılacak olursa, adı geçen dîvânın Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları döneminde var olduğu açıkça görülecektir.

bulunan müşrifler, ayrıca kendi tayin ettikleri naibleri (vekilleri) vasıtasıyla vilayetlerdeki malî işlerin teftişini de yapabilmişlerdir. Nitekim Selçuklu vezîri Nizamü'l-Mülk'ün bir kaydından bu durum açıkça anlaşılabilmektedir. Bu vezîre göre; *“Müşriflik vazifesine getirilen bir devlet adamı, her şehre ve her nahiyeye bir naib göndermeli ve bu naibler gelirleri, vergileri toplamakla görevli devlet adamlarına nezaret etmeliydi. Ayrıca bu naiblerin malî işlere dair her şeyden haberleri olmalıydı.”* (Nizamü'l-Mülk, 1999: 45).

3. Müşrifler, yine naibleri vasıtasıyla, sultana ait has arazilerin teftişlerini yapmakla da yükümlü olmuşlardır. Sultan Sencer dönemine ait olup, Hâce Amîdeddîn'in Dîvân-ı İşrâf naibliğine tayin edildiğini gösteren kararnamede açıkça belirtiliyor ki bu naib; malî bakımdan, esasen sultanların has arazilerine dair işlerle ilgilenen Dîvân-ı Has görevlilerinin görev sahasında bulunan Cürcan (Gürgân) vilayetinin gelir ve giderlerine ait tüm malî kayıtları tutmakla, tuttuğu bu kayıtların bir nüshasını merkezdeki Dîvân-ı İşrâf'a göndermekle sorumlu tutulmuştur. Ayrıca aynı belgenin emir kısmında bu naibin, önemli önemsiz, az ya da çok olsun tüm malî işlerden haberinin olması, Cürcan'daki devlet görevlilerinin ise gelir ve giderler hususunda ondan habersiz bir iş yapmaması buyrulmuştur (Sâbitî, 1346: 40-41).¹

4. Nizamü'l-Mülk'ün 2. Madde de işaret etmiş olduğumuz kaydıdan anlaşıldığı üzere müşrifler aynı zamanda bir nevi casusluk göreviyle de sorumlu tutulmuşlardır. Zira aynı kayıt içerisinde bu görevi üstlenen devlet adamının, dergâhta (sarayda) olup bitenlerden haberinin olması ve gerekli görüldüğünde bu bilgileri açık etmesi/ söylemesi gerektiği belirtilmiştir.²

5. Dîvân-ı İşrâf'ın reisi olarak görev yapan müşrif haricinde vilayetlere gönderilen naib unvanına sahip birçok üyesi olmuştur. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere bu dîvân üyeleri; cesaretli, becerikli, güvenilir, her türlü muhasebe işlerinin inceliğini bilen, ticaret işlerinden anlayan, emanetdârlıkta kusuru olmayan kalem ehli kişiler arasından seçilmişlerdir (Sâbitî, 1346: 40-41; Nizamü'l-Mülk, 1999: 45).

¹Üçüncü maddede vermiş olduğumuz bilgilerden anlaşılabileceği üzere, müşrif naibleri herşeyden önce merkezdeki Dîvân-ı İşrâf'a karşı sorumludurlar. Bununla birlikte Zeynü'd-Dîn adındaki bir devlet adamının Sultan Sencer'in has arazilerine dâhil olan Merv'in malî işleriyle ilgilenmek üzere, Dîvân-ı İstîfâ naibi olarak tayin edildiğini gösteren bir belgede, müşrif naiblerinin de O'na karşı sorumlu tutulduğu görülmektedir (Müntecübü'd-Dîn, 1329: 48). Ancak bu bilginin genellenebilir olabileceği kanaatinde değiliz. Nitekim belgeden de açıkça anlaşıyor ki, Merv'deki malî işler bozulduğu ve oradaki devlet adamları buranın malî işlerini gerektiği şekilde yerine getiremediği için, adı geçen naib görevlendirilmiştir. Yani bu durum biraz olağan dışı olup, Zeynü'd-Dîn'e olağanüstü görevler verilmiş ve Merv'de malî işlerle ilgilenen bütün devlet adamları O'na karşı sorumlu tutulmuştur.

²Enverî'ye göre, müşrifler Gazneliler döneminde de bir nevi casusluk görevi görmüşlerdir (1355: 152-153). O halde bu dîvânın, istisnalar dışında Gazneli Devleti teşkilatını benimsemiş ve devam ettirmiş olan Selçuklularda da aynı şekilde devam etmiş olduğunu ileri sürmek oldukça mantıklıdır.

III. Dîvân Başkanları**A. Büyük Selçuklular Dönemi**

Amîdü'l-Mülk Kündürî (*Amîdü'l-Mülk Ebû Nasr Mansur b. Muhammed el-Kündürî*): Amîdü'l-Mülk, Sultan Tuğrul b. Mikâil dönemi (1040-1063) devlet adamlarının belki de en meşhurdur. Dönemde dîvânda kullanılan en önemli dillere (Farsça ve Arapça'ya) de hâkim olan bu devlet adamı, Selçuklu Devleti'nin bağımsız olarak kurulduğu Dandanakan savaşı (1040) sıralarında Selçuklu hizmetine girmiş ve Sultan Tuğrul tarafından kâtiplik mesleğine tayin edilmiştir (Bundarî, 1999: 29-30; İbnü'l-Esîr, 200, VIII: 230). Aynı sultan tarafından 1054-1055 yıllarında vezir tayin edilip (Bowen, 2010: 148; İktbal, 1338: 37; Köymen, 1976: 93) Sultan Alp Arslan döneminde de (1063-1072) bir müddet bu mesleğinde kalmıştır (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011: 125-128; Bundarî, 1999: 24-27). Vezârete getirilmeden önce diğer dîvân dairelerinde de görev alan Amîdü'l-Mülk (Bowen, 2010: 148; Merçil, 2015: 68) bu arada Dîvân-ı İşrâf reisliğine de tayin edilmiştir (İktbal, 1338: 41; Merçil, 2015: 78). Ancak bu görevinin başlangıç ve bitiş zamanının vezir olarak tayin edildiği yıllardan (1054-1055) önce olduğu açık olarak bilinse de veriler ışığında bu zaman dilimi için kesin bir tarih ortaya koymak mümkün gözükmemektedir. O, son mesleği olan vezâret mansıbında iken bazı kaynaklara göre 8 (Bundarî, 1999: 29) bazılarına göre ise 10 (Akîlî, 1337: 206) yıl kalmış ve 1063-1064 yıllarında tevkif edilerek öldürülmüştür (Bundarî, 1999: 28; İbnü'l-Esîr, 2008, VIII: 230-231; Ravendî, 1999, I: 115-116).¹

Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur b. Muhammed Harezmi: Bu devlet adamını, Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde, müşrif olarak gösteren iki kaynak vardır. Bunlar; bu bilgiyi verirken *Zubdetü'n-Nusra*'yı kaynak almış olan *Ahbâr* (Hüseynî, 1999: 47) ve neredeyse bu kaynağın kopyasından ibaret olan Ahmed b. Mahmud'un *Selçuknâme*'sidir (2011: 170). Ancak *Zubdetü'n-Nusra* ve diğer bazı kaynaklarda, söz konusu iki kaynağın işaret ettiği dönemde, aynı devlet adamı müşrif değil de müstevfi olarak kaydedilmiştir (Bundarî, 1999: 60; Zahirreddîn Nişâbü'rî, 1390: 34; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011: 256; İbnü'l-Esîr, 2008, VIII: 248; Hamdullah Müstevfi, 1387: 438). Anlaşılan şudur ki, *Ahbâr*'ın müellifi, *Zubdetü'n-Nusra*'dan aldığı bu bilgiyi hatalı nakletmiştir ve bu devlet adamı müsriflik mansıbında bulunmamıştır (Geniş bilgi için bkz. Tokan, 2015: 179-180).

Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kummî/Balâsânî/Berevistanî: Bazı kaynaklarda bu devlet adamının yukarıda hakkında bilgi vermiş olduğumuz Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed'den sonra Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde müşrif olduğu kaydedilmiştir (Merçil, 2015: 78). Ancak kanaatimizce bu bilgi yanlıştır. Zira bu zat Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd'ın müstevfi olduğu dönemde naib olarak bulunmuş ve O'ndan sonra da Dîvân-ı İstîfâ reisliğine, yani müstevfilîğe getirilmiştir (Bundarî, 1999: 61-62; Hamdullah Müstevfi, 1387: 438; Reşideddîn Fazlullah, 2010: 136; Mîrhând, 1339, IV: 285) Kısacası söz konusu hata, yukarıda da işaret ettiğimiz üzere bazı kaynaklarda

¹Amîdü'l-Mülk'ün ölüm yılı bazı kaynaklarda H. 457 (İbnü'l-Cevzî, 2005: 42) bazılarında ise H. 459 olarak verilmiştir (Hüseynî, 1999: 18). Bununla birlikte söz konusu devlet adamının hayatı burada ayrıntılarıyla incelenmemiştir. Bu zat hakkında tefarruatlı bilgi için doktora tezimize bakınız (Toka, 2015: 118 vd.).

Şerfî'l-Mülk Ebû Sa'd'ın müşrif olarak gösterilmesinden kaynaklanmıştır (Geniş bilgi için bkz. Tokan, 2015: 180-181).

Kemalü'd-Devle Ebu'r-Rıza fazlullah b. Muhammed: Bu zât, İkbal (1338: 57), Clausner (1343: 125) ve bu eseri kaynak olarak gösteren Merçil (2015: 78) tarafından Dîvân-ı İşrâf reisi olarak gösterilmiştir. Ancak başvurduğumuz temel kaynaklarda, O'nun müşrif olduğuna dair herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir.¹

Sedîd'ül-Mülk Ebu'l-Meali el-Müfaddal b. Abdürrezzak b. Ömer: Sedîd'ül-Mülk Ebu'l-Meali, Sultan Melikşah b. Alp Arslan dönemi sonlarında arızlık (Dîvân-ı Arz reisi) görevinde bulunmuş, dönemin tuğrâisi Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim'in vezîr olmasının ardından ise tuğrâilik görevine getirilmiştir (Bundarî, 1999: 62-64) Abbâsî halifeliğinde vezîr olarak görev yapmış olduğu da bildirilen bu zât, bu görevinden sonra hapsedilmiş; ancak bu hapis hayatından kurtulduktan sonra Sultan Berkayaruk b. Melikşah'ın yanına gitmiş ve Dîvân-ı İşrâf reisliğini elde etmiştir (İbnü'l-Esîr, 2008, VIII: 487; İkbal, 1338: 92).

Kemalü'l-Mülk Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed es-Sümeiremi: Sultan Muhammed Tapar döneminde Dîvân-ı İşrâf reisliğini elinde bulundurmuştur. Yine aynı sultan döneminin sonlarında müstevfiklik mansıbına yükselen bu zat, bu görevini Sultan Mahmud b. Tapar döneminde de (1118-1131) bir müddet sürdürmüş ve en sonunda vezîr olmuştur (Bundarî, 1999: 110-116, 122; Akîlî, 1337: 257; Hayatı ve bulunduğu görevler hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Tokan, 2015: 147-148).

Hafîrû'l-Mülk Muhammed Ebû Mansur el-Meybuzî (Meybudî): Sultan Berkayaruk b. Melikşah (1093/94-1104) ve Sultan Muhammed Tapar (1105-1117/18) dönemlerinde vezîrlik de yapmış olan bu devlet adamı (Geniş bilgi için bkz. Tokan, 2015: 133-134), Akîlî (1337: 232-233) ve Hândmîr (1317: 208) tarafından, Sultan Muhammed Tapar döneminde müşrif olarak kaydedilmiştir. Ancak şunu da ifade edelim ki, Selçuklu dönemi ile ilgili sağlam bilgilerin yer aldığı *Zubdetü'n-Nusra* gibi diğer temel kaynaklarda böyle bir bilgiye tesadüf edilmemiştir.

Üstad Ebû İsmail et-Tuğrâî: İbnü'l-Adîm'in (1989: 116) kayıtlarına göre; Selçuklu İmparatorluğu'nda muhtelif görevlerde bulunmuş olan bu devlet adamı, bir zamanlar Dîvân-ı İşrâf reisliğini de üstlenmiştir. Ancak bu görevi tam olarak hangi dönemde üstlendiği tarafımızca tespit edilememiştir. Merçil'in (2015: 79), işaret ettiğimiz müelliften verdiği bilgilere göre; O, Sultan Muhammed Tapar döneminde müşrif olmuştur. Clausner (1343: 127) ise, söz konusu dönemde tuğrâî olarak göstermiş olduğu bu zatın, müşrif olduğundan hiç bahsetmemiştir.

Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Muâvî el-Ebiverdî: 1113'te öldüğü bildirilen bu zât Sultan Muhammed Tapar döneminde müşriflik görevinde bulunmuştur (Piyadeoğlu, 2012: 315; İzgi, 1994: 76-77).

¹Temel kaynaklar, mezkûr devlet adamının tuğrâilik görevindeyken, oğlu Seyyüd'ür Rüesa Ebu'l-Mehasin'in vezîr Nizamü'l-Mülk'e karşı giriştiği mücadelede başarısız olmasından sonra azledildiğini kaydetmiştir. Sonrasında ise herhangi bir göreve getirildiği hakkında bilgi vermemişlerdir (Geniş bilgi için bkz. Tokan, 2015: 202 vd.).

Nasirü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ebi Tevbe el-Mervezî: Hândmîr (1317: 199) ve Akilî (1337: 252), bu devlet adamının Sultan Sencer döneminde (1118-1157) müşriflik yaptığını kaydetmişlerdir. Ancak sonradan Sultan Sencer'e vezîr olan bu zât hakkında pek de açık bilgiler bulunmamaktadır. Kaldı ki, ismini zikrettiğimiz müellifler de birbirleriyle çelişmektedir. Birisi O'nun müstevfilik görevinden sonra vezârete tayin edildiğini belirtiyorken, diğeri vezârete tayin olmadan önce müşrif olduğunu bildirmiştir.

Ziyaü'l-Mülk Muhammed b. Ebû Talib Sa'd Ebu'l-Kasım Mahmud el-Razî: Sultan Sencer'in önde gelen devlet damlarından olan Ziyaü'l-Mülk Muhammed, aynı sultan döneminde Dîvân-ı İşrâf reisliğinde bulunmuştur. Bu görevinden el çektikten sonra Selçuklu emirlerinden Meüyyed Ayaba'ya vezîrlik yapmış olduğu kaydedilen bu zât, bu görevinden de H. 560 (1164-1165) yılında tevkiif edilmiştir (İbnü'l-Esîr, 2008, IX: 335).

Şemsü'd-Dîn Ali b. Nasirü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud: Yukarıda hakkında bilgi verilen Nasirü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud'un oğlu olduğu ve Sultan Sencer döneminde müşriflik görevinde bulunduğu kaydedilmiştir. Onun, Leningrad'daki münşeat mecmualarında bulunan ve Cürcan müstevfisi (malî sorumlusu) olarak tayin edilen Şemsü'd-Dîn ile aynı kişi olabileceğini kaydeden Köymen (1951: 558), söz konusu devlet adamının bu iki meslekten hangisini daha önce yapmış olduğunun belli olmadığını belirtmiştir (Köymen, 1951: 558; Merçil, 2015: 79).

Müntecübü'd-Dîn Bedî: Bazı bilim adamları, Sultan Sencer döneminin en önemli devlet adamlarından olup çeşitli devlet görevlerinde yer almış olan bu zatın (Tokan, 2015: 210-211), aynı sultan döneminde Dîvân-ı İşrâf reisliğinde de bulunmuş olduğunu kaydetmiştir (Köymen, 1951: 623-624; Lambton, 1973: 375; Merçil, 2015: 79).

B. Irak Selçukluları Dönemi

Kemalü'l-Mülk Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed es-Sümeireyemî: Sultan Muhammed Tapar döneminde Dîvân-ı İşrâf reisliğini elinde bulunmuş olan bu devlet adamı, yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere, Irak Selçukluları sultanı Mahmud b. Tapar döneminde de (1118-1131) bir müddet bu görevi elinde bulundurmuştur (Bundarî, 1999: 110-116, 122; Akilî, 1337: 257).

Mühezzeb İbni Ebil Bedrul İsfahanî: Bu devlet adamı, Hazinedâr Kemalü'd-Dîn Muhammed b. Ali'nin, Irak Selçukluları sultanı Mesud b. Muhammed Tapar dönemindeki (1134-1152) vezirliği (1138-1139) sırasında (Tokan, 2015: 153-154) Dîvân-ı İşrâf başkanlığı yapmıştır (Bundarî, 1999: 171).

Hekimoğlu: Künyesi tam olarak verilmemiş ve sadece Hekimoğlu olarak kaydedilmiş olan bu devlet adamı, Sultan Mesud b. Muhammed Tapar döneminde müşriflik görevinde bulunmuştur. Hakkında anlatılan bir olaya göre; Sultan Mesud, Irak'a gittiği bir sırada, buranın amîdinden (valisinden) elde ettiği mallara dair tutulmuş olan hesabı istemiş ve bu hesapları kontrol etmek üzere mezkûr müşrifi çağırmıştır. Irak amîdinin gayri resmî yollardan bir miktar mal elde ettiğini ortaya çıkaran bu müşrif, durumu dönemin vezîri İzzü'l-Mülk Berucirdî huzurunda açıklamış; ancak bu vezîr, bu görevin söz konusu amîde, istifade etmesi için verildiğini bildirerek amîdi affetmiştir (Bundarî, 1999: 179-180).

IV.Sonuç

Dîvân-ı İşrâf, Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde (1040-1157) devletin en büyük sivil idaresi olup bugünkü anlamda Bakanlar Kurulu olarak tarif edebileceğimiz Dîvân-ı Âlâ'nın kollarından birisini oluşturmuştur. Söz konusu imparatorluğun ilk sultanı olan Tuğrul b. Mikâil'in hükümdarlığı döneminde (1040-1063) tesis edildiği anlaşılan bu dîvân şubesinin iki önemli görevi olmuştur. Bunlardan birincisi, devletin malî işleriyle ilgili hemen her tür konuyu denetleyerek bu konulara ait tuttukları kayıtları merkeze ulaştırmak, ikincisi ise gerek devlet merkezinde gerekse vilayetlerde gerçekleşen önemli olaylar hakkında bilgi toplayarak bu bilgileri gerekli görüldüğü takdirde merkeze bildirmektir. Bu görevleri dikkate alınarak bir nevi malî müfettişlik ve sivil istihbarat dairesi olarak tarif edebileceğimiz bu şubede, kendisine güvenilen kişilerden seçilen birçok devlet adamı yer almıştır. Dairenin başkanı genel itibarıyla müşrif unvanını kullanmakla beraber, dîvânın ismine uygun olarak Sahib-i Dîvân-ı İşrâf gibi unvanlar da kullanmıştır. Müşrifin bulunmadığı zamanlarda kendisine vekâlet eden kişi ise naib veya naib-i müşrif unvanıyla anılmıştır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk zamanlarından itibaren tesis edilmiş olan söz konusu dîvân, bu imparatorluğa bağlı olarak kurulmuş olup Sultan Sencer'in vefatı (1157) sonrasında bağımsız bir hale gelen Irak'taki Selçuklu şubesinde, hatta yine bu imparatorluğa bağlı olarak kurulmuş olan diğer Selçuklu şubelerinde (Kirman ve Suriye Selçukluları'nda) ve bu imparatorluktan bağımsız olarak Anadolu'da kurulmuş olan Türkiye Selçukluları devlet teşkilâtında da yer almıştır. Selçuklular'dan daha önce, Gazneli Türk Devleti sivil teşkilâtında da yer alan bu müessesenin söz konusu dönemlerdeki mevcudiyeti gösteriyor ki, günümüzdeki sivil istihbarat dairelerinin gerçekten çok uzun bir tarihi geçmişi vardır. Hatta denilebilir ki, günümüz istihbarat daireleri, geçmişteki söz konusu dairelerinden esinlenerek teşkilâtlandırılmıştır.

Kaynaklar

I.Temel Eserler

- Ahmed b. Mahmud, Bursalı el-Mevlâ Ahmed b. Mahmud. (2011). *Selçuknâme*. (Nşr. Erdoğan Merçil). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Akilî, Seyfeddin Hacı b. Nizâm Akilî. (1337 Hş.). *Âsaru'l- Vüzerâ*. (Tashih ve Telif: Mîr Celaleddin Hüseyinî Urmevî). Tahran: Çaphâne-i Dânişgâh.
- Aksarayî, Kerîmeddin Mahmûd b. Muhammed. (1943). *Selçukî Devletleri Tarihi*. (Çev. Nuri Gençosman), (Notlar: Feridun Nafiz Uzluk). Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. El-Hasan. (1389 Hş.). *Tarih-i Beyhakî*, (Nşr. 'Azîzullah Alizâde), (Çap-ı Dovvom= 3.Baskı). Tahran: İntişarat-ı Firdevsî.
- Bundarî. (1999). *Zubdetun-Nusra ve Nuhbatül-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*. (Çev. Kıvameddin Burslan), (2. Baskı). Ankara: TTK.
- el-Muncid fi'l-Lugative'l-Alâm*. (1973). (26. Baskı). Berut: Daru'l-Meşrik.
- Hamdullah Müstevfî, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî-yi Kazvinî. (1387 Hş.). *Târih-i Güzide*. (Nşr. Abdülhüseyin Nevayî). Tahran: İntişarat-ı Emîr Kebîr.

- Hândmîr, Gıyaseddîn Hândmîr Muhammed b. Hamîdeddîn Mirhând. (1317 Hş.). *Düstûru'l-Vüzerâ*. (Nşr. Sa'îd Nefisi). Tahran: Eqbâl.
- Hüeynî, Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali. (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*. (Çev. Necatî Lügal), (2. Baskı). Ankara: TTK.
- İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn İbn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed. (1989). *Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi-Seçmeler)*. (Çev. ve notlar: Ali Sevim), (2. Baskı). Ankara: TTK.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî. (2008). *el-Kâmil fî't-Târîh (el-Kâmil Fî't-Târîh Tercümesi) I-X*, (Trc. Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy ve diğerleri). İstanbul: Hikmet Neşriyat.
- Kirmânî, Efdalü'd-Dîn Ebû'l-Hamîd Ahmed. (1326 Hş.). *Bedayîü'l-Ezmân fî Vekâi Kirmân*. (Nşr. Mehadi Beyânî). Tahran: Çaphâne-i Danişgâh.
- Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyîd Burhâneddîn Havendşâh. (1339 Hş.). *Târîh-i Ravzatü's-Safâ I-XI*. Tahran: Çap-ı Pîrûz.
- Müntecibü'd-Dîn, Mueyyedü'd-Devle Bedî Atâbek el-Cüveynî. (1329 Hş.). *Kitâbü Atebeti'l-Ketebe Mecmûatü Mürâselâti Dîvânî Sultân Sencer*. (Tashih: Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl). Tahran: Çap-ı Şirket-i Sehâmî.
- Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî. (1999). *Siyâset-nâme*. (Çev. M. Altay Köymen). Ankara: TTK.
- Ravendî. (1999). *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr I-II*. (Trc. Ahmed Ateş), (2. Baskı). Ankara: TTK.
- Reşîdeddîn Fazlullah, İbn-i İmâdüddeve Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedânî. (2010). *Camiü't-Tevarih (Selçuklu Devleti)*. (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş). İstanbul: Selenge.
- Sâbitî, Seyyîd 'Alî Müeyyîd. (1346 Hş.). *İsnâd-u Nâme-hâ-yi Târîhi ez Evâil-i Devrehâ-yi İslâmî tâ Evâhir-i Ahd-i Şâh İsmail-i Safevî*. Tahran: Neşr-i Kitabhâne-yi Tahurî.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yusûf b. Kızıoğlu. (2011). *Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân (Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular)*. (Seçme, Trc. ve değerlendirme: Ali Sevim). Ankara: TTK.
- Turan, Osman. (1958). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*. Ankara: TTK.
- Zahîreddîn Nişâbü'rî. (1390 Hş.). *Selçûknâme*, (Tashih ve Nşr. Mirzâ İsmail 'Afşâr-Muhammed Ramazânî). Tahran: İntişârat-ı Esâtîr.

II.Araştırma Eserler

- Agacanov, Sergey Grigoreviç. (2006). *Selçuklular*. (Çev. E. N. Necef-A. R. Annaberdiyev). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr. (1986). *el-Mucemu'l-Vasıt I-II*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Alptekin, Coşkun. (1971). *Selçuklu Paraları*. Ankara: Güven Matbaası.
- (1992). "Büyük Selçuklular". *DGBİT*, VII, 95-213.
- Azzavî, Abbas. (1940). "İbni Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri". (Trc. Şerefeddin Yaltkaya). *Belleten*, IV (14-15), 235-266.

- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. (Haz. H. Dursun Yıldız), (3. Baskı). Ankara: TTK.
- Bowen, Harold. (2010). “Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar”. (Çev. Mustafa Alican), *TOD*, VIII, 141-149.
- Clausner, C. L. (1343 Hş.). *Dîvânsalârî der ‘Ahd-i Selcûkî (Vezâret der ‘Ahd-i Selcûkî)*. (Trc. Yakub Ajend). Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Dehhoda, Muhammed Ali Ekber Dehhoda. (1993). *Lugatnâme I-L*, (Nşr. Muhammed Muin-Seyyid Cafer Şehidî). Tahran: Müessese-yi Lugatnâme-yi Dehhoda.
- Devellioğlu, Ferid. (2010). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (26. Baskı). Ankara: Aydın Kitabevi.
- Enverî, Hasan. (1355 Hş.). *İstilahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*. Tahran: Kitaphâne-i Tahûrî.
- Göde, Kemal. (1989). “Türklerde Saray Teşkilâtı ve Hayatı”. *EÜSBED*, III, 433-445.
- Horst, Heribert. (1964). *Die Staatsverwaltung Der Grosselguen Und Horazamsahs 1038-1231*. Weisbaden.
- İkbal, Abbas. (1338 Hş.). *Vezâret der ‘Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-u Selcûkî*. (Nşr. Muhammed Takî Danişpejuh-Yahya Zoka). Tahran: İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran.
- İzgi, Cevat. (1994). “Ebîverdî”. *DİA*, X, 76-77.
- Kafesoğlu, İbrahim. (2007). *Türk Millî Kültürü*. (27. Basım). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- (1953). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.
- (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- (1980). “Selçuklular”. *İA*, X, 353-416. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Kayhan, Hüseyin. (2001). *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Koca, Salim. (2002). “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”. *GTT*, III, 467-492. İstanbul.
- Köymen, M. Altay. (1964). “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”. *TAD*, II (2-3), 303-380.
- (1951). “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar: I -Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları-”. *AÜDTCFD*, VIII (4), 537-648.
- (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III (Alp Arslan ve Zamanı)*. (5. Baskı). Ankara: TTK.
- (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- Kurpalidis, G. M. (2007). *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. (Çev. İlyas Kamalov, Redaksiyon: Sadi S. Kucur). İstanbul: Ötüken.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. (2006). “Müşrif”. *DİA*, XXXII, 167-169.
- Lambton, Ann K. S. (1968). “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, *The Cambridge History of Iran*, V, 203-282.

- (1973). “Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, (Çev. N. Kaymaz). *Belleken*, XXXVII (147), 365-394.
- Merçil, Erdoğan. (2015). *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*. İstanbul: Bige Kültür Sanat.
- (1980). *Kirman Selçukluları*. İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- (2009). “Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)”. *DİA*, XXXVI, 389-392.
- Nuhoğlu, Güler. (1995). *Beyhaki Tarihi’ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosel Bilimler Enstitüsü.
- Palabıyık, M. Hanefi. (2002). “Gazneliler Devleti’nde Teşkilat ve Kültür”. *Yeni Türkiye*, XLV, 29-53.